

1.1. Varasematest lõunaestikeelsetest tekstidest

XVI sajandist alates on eestikeelseid tekste loodud kahe peamurde baasil, mistõttu tuli käibele kaks kirjakeele kuju: põhjaeestimurdeline tallinna keel ja lõunaeestimurdeline tartu keel. Viimane toetus oma tekkeperioodil Tartus ja selle lähikonnas kõneldavatele murrakutele, mida hilisema murdeuurimise käigus on nimetatud Tartu murdeks. See koosneb kümnest murrakust, mis jagunevad nelja suuremasse rühma: Tartu-Maarja ja Kodavere Kavastu (põhjarühm), Rannu, Puhja, Nõo (läänerühm), Kambja, Võnnu (idarühm) ja Rõngu, Otepää, Sangaste (lõunarühm).¹

Kolm vanimat XVI sajandist pärit lõunaesti murdesugemetega keelemälestist on käsikirjalised,² esimene säilinud trükis, milles leidub lõunaeestimurdelist teksti, on katoliku käsiraamat "Agenda Parva", trükitud Braunsbergis 380 aastat tagasi.³ Väike käsiraamat oli mõeldud Liivimaa preestritele ja sisaldab katoliku liturgia teksti, palved ja selgitavad juhatused preestritele ladina keeles, pöördumised rahva poole ja vastused aga läti, eesti, poola ja saksa keeles. Eesti-, saksa- ja ladinakeelne tekst on sisestatud TÜ eesti keele õppetooli vana kirjakeele arvutikorpusse. Eestikeelne tekstiosa sisaldab 451 sõnet, iseseisvaid sõnu on selles alla 200. Tegu on seega õige napi keelematerjaliga, kuigi mõne hilisema tekstiga võrreldes, hea lõunaeestimurdelise keelepruugiga nii häälikuliselt kui ka vormiliselt. A. Saareste järeldeb "Agenda Parva" eestikeelse tekstiosa murdeliste joonte põhjal, et teksti tõlkija on kasutanud Tartumaa lõunaosa või Võrumaa lääneosa murret,⁴

¹ H. K e e m, Tartu murde tekstid III. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1970, lk 12

² E. E h a s a l u, K. H a b i c h t, V.-L. K i n g i s e p p, J. P e e b o, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu, 1997

³ Agenda Parva Brunsbergae M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooni-aegsest katoliku preestrite käsiraamatust. Toim. ja eessõna O. F r e y m u t h. Tartu, 1938

⁴ A. S a a r e s t e, Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel 1938, lk 213

J. Rossihniuse kirikumanuaalid ja ülevaade nende käsitlustest

A. Kask hindab seda kui võrdlemisi head lõunaeesti keele teksti, kus “ei ole märgata seda rusuvat võõrapärasuse mõju, mis iseloomustab samaaegseid põhjaeesti tekste.”⁵ Vello Helk peab tõlkijaks Guilhelmus Bucciust, kes a 1615–1621 oli Tartu jesuiitide tõlkide seminari eestseisja ja kellele eesti keel on olnud sünnikeeleks;⁶ Jaak Peebo tõstab esile asjaolu, et kirjutaja on tahtnud eri märgiga, tsirkumfleksiga, tähistada vokaali ülipikkust (*eēn* ‘ees’, *koōlnu*, *loōya* ‘looja’, *maâ*, *saâb* jt), seega eristada välteid, millest kirjamehed ja keeleteadlased hakkasid teadlikult kõnelema alles XIX sajandi teisel poolel.⁷ Ka on selles kaasaütleva käände lõpp *-ga* liidetud sidekriipsuga sõna külge (*sino-ga* ‘sinuga’, *mielde-ga* ‘meelttega’, *silmi-ga* ‘silmadega’, *kõrwu-ga* ‘kõrvadega’ jt, kuigi seda muudes väljaannetes kirjutati veel palju hiljemgi kaassõnana lahku.

Eesti kirjasõna algatusjõulisemad sammud astuti XVII sajandil, mil rahvakeelse usu arendamine muutus sihipäraseks. Luterliku reformatsiooni ideedest kantud sakslastest keeleandekad kirikuõpetajad tõlkisid jumalasõna maarahva keelde, koostasid eesti keele grammatikaid ja sõnastikke. Põhjaeestimurdelise kirjakeele ehk tallinna keele rajajaks kujunes juhtivatel vaimulikel ametikohtadel töötanud Heinrich Stahl (u 1600–1657), lõunaeestimurdelise ehk tartukeelse kirikumanuaali loojaks sai Joachim Rossihnius.

⁵ A. K a s k, Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu, 1970, lk 59

⁶ V. H e l k, Jesuiitide tegevusest Tartus. – Tulimuld 1962, nr 1, lk 14–20

⁷ J. P e e b o, Wastse Testamendi lugu, Eesti Keele Sihtasutus, 2001, lk 25

1.2. Eluloolist

Joachim Rossihnius (eri allikais ka nimekujud Joachimus Rossinius, Roschinus, Rossichnius, Rosinius, Rossenius) sündis 1600. a paiku Pommeris Stargardis, immatrukuleerus juba väga noorelt, nimelt 1614. a kevadel Frankfurdi ülikooli, ordineeriti novembris 1622 Vigala kirikuõpetajaks. Hiljemalt 1625. a suvest sai temast Rootsi sõjaväe hingekarjane, kes tuli ühes võidukate rootslastega (Jakob de la Gardie juhatusel) sama aasta 27. augustil vallutatud Tartusse ja pidas seal Maarja kirikus juba järgmisel päeval jutlust. Jaanuaris 1626 kutsuti Rossihnius Tartu eesti koguduse õpetajaks ja ta töötas selles ametis viis aastat, 1630. a jõuludeni, siirdudes siis Tartust Sangastesse ja saades Sangaste, Karula ja Laatre kirikuõpetajaks. Aineliselt oli ta seal peaaegu sama halbades oludes kui varem Tartus. 1636. a alates oli ta Tartu alamkonsistoriumi assessor, 1637–1645 praost Tartu maakonnas. 1641. a on teada Rossihniuse osavõtt ühest nõiaprotsessist. 1643. a algul lahkus ta Sangastest, mõeldes asuda Otepääle sealse koguduse ühe osa soovil. See kavatsus aga äpardus. Kevadest 1644 kuni 1645. a suveni täitis ta pastori-kohuseid Kodaveres ja Alatskivil. Surnud on Rossihnius enne 8. juulit 1645.⁸

Niisiis jõudis J. Rossihnius eestlastele jumalasõna kuulutada 23 aastat, elades esimesed kaks ja pool aastat läänemurde alal ja järgmised viis aastat Tartu linnas ning seejärel Tartu murde lõunapoolsetes kihelkondades. Oma kirikukäsiraamatute trükkiandmise ajaks oli ta Eestis tegutsenud ligi kümme aastat, mida ajaliselt võiks pidada piisavaks ühe keele omandamiseks tänapäeva mõistes. Loomulikult olid olud ja tingimused keele õppimiseks hoopis teistsugused. Puudusid trükitud grammatika ja sõnastikud. Eesti-keelseid religioosseid tekste on aga teada nii varaprotestantlikust perioodist kui ka vastureformatsiooni ajast. Ilmselt oli Rossihnius andekas iseõppija. Kohalikku võõrast keelt õppis ta Vigalas tõenäoliselt pastorite käes ringlevaist käsikirjalistest materjalidest. Selle kohta leiame vihje Uku Masingult, kes osutab, et Rossihnius võis võtta Läänemaal (Vigalas) levinud “Meddy Kircko Ramatu” (või Susi tõlke) Tartusse kaasa.⁹ On oletatud, et

⁸ Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised II. Tartu, 1926–1929, lk 434 jj

⁹ U. M a s i n g, Eesti vanema kirjakeele lood, Tartu, 1999, lk 153

J. Rossihniuse kirikumanuaalid ja ülevaade nende käsitlustest

Tartus võis tema kasutada olla samas eesti koguduses jutlustanud Frantz Witte, tartukeelse katekismuse (1554) koostaja käsikirju, sest Tartu murde õppimine oli ta ametikohustuste täitmiseks vajalik.¹⁰ Ei saa välistada ka võimalust, et pastor oma koguduse liikmetega suheldes nende keelt omandas, kuigi näiteks Villem Reiman eitab seda võimalust tolle aja kirikuhärrade ja koguduseliikmete vahel valitsenud sotsiaalse ja kultuurilise kuristiku tõttu.¹¹

Alar Laatsi kirjutise¹² valgusel võib oletada sedagi, et XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguskümnendite Põhja-Eesti luterliku ja Lõuna-Eesti roomakatoliku kiriku vahelised suhted ei välistanud vastaste usu kohta olemasolevate maakeelsete tekstide tundmaõppimist. Mõlema kiriku ülesandeks oli ristiusu kuulutamine ning seda tuli teha rahvale arusaadavas keeles. Vastureformatsiooni residents oli Tartus, siin tegutses jesuiitide kolleegium (1583–1625), tõlkide seminar, oli vaimulikke kirjatükke, tartukeelne katekismus, jutlustati eesti keeles.¹³ “Kuigi keelelist materjali on nende /jesuiitide/ tegevuse kohta nõnda vähe säilinud, lubavad kaudsed andmed uskuda, et nende tegevus eestlaste misjoneerimisel oli edukas ning selle aluseks pidi olema suhteliselt hea keeleoskus,” arvab Kristiina Ross.¹⁴ Ja kui J. Rossihnius asus sellesamas Tartus 1626 luterlikku kirikut üles ehitama, tundub lausa loomulikuna, et varasemad tartukeelsed tekstid ta kätte sattusid ja ta neist mingil määral keeleõppust võis saada. Kahjuks puuduvad teated ta ametialase tegevuse kohta Tartus, samuti seisab ees “Agenda Parva” ja J. Rossihniuse kirikukäsiraamatute keele põhjalik analüüs.

Keeleuurijad on üksmeelel selles, et nii Heinrich Stahl kui ka Joachim Rossihnius võisid oma trükki suunatud kirikukäsiraamatuis kasutada pastorite käes ringluses olnud käsikirjalisi jutlusi, Piibli kirjakohtade tõlkeid, religioosseid kontsepte, neid omalt poolt varieerides. Olemasolevate materjalide kasutamine ja kompileerimine oli tollases usukirjanduses tavaline.¹⁵ Sõltumata sellest, kui suurt osa etendasid eelkäijate materjalid ja

¹⁰ M. L i p p, Joachim Rossinius. – Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat), 1897, S. 113 jj

¹¹ V. R e i m a n, Einleitung Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Neunzehnter Band. Jurjew (Dorpat), 1898, S. XXV

¹² A. L a a t s, Johannes Völckeri eestikeelse dekalooži päritolust. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 10, lk 716–722

¹³ V. H e l k, Jesuiitidest mineviku Tartus ja olevikus. – Akadeemia 1992, nr 1, lk 103–118

¹⁴ K. R o s s, Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks – Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, 1999, lk 24

¹⁵ K. H a b i c h t, Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001, lk 23

missugune oli täpselt Joachim Rossihniuse isiklik panus tekstide tõlkimisel Tartu murdesse, jääb ta Lõuna-Eesti pastorite tarbeks kahe trükki toimetatud kirikukäsiraamatu loojaks ja neid väljaandeid on meil tänapäeval võimalik analüüsida kui väga haruldasi, 370 aasta vanuseid keeleallikaid. Nende keele süvauuringute kaudu selginevad ehk ka vanade tekstide omavahelised keerukad suhted.

1.3. Kirikukäsiraamatud

1632. aastal trükiti Riias Gerhard Schröderi trükikojas kaks Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatut *Catechismus Herrn D. MARTINI LUTHERI in sechs Hauptstücke verfasst, Wie derselbe in der Christlichen Gemeine, und fürnemblich unter der lieben Jugend geübet werden sol: Besambt den Fragstücken Lutheri: und dem Traw- und Tauffbüchlein und gemeinen Collecten. Itzo in Estonische Dörptische sprache versetzt Durch IOCHIMUM ROSSIHNIVM Pharr-Herrn zu Theall, Caroll und Felcke*, eestikeelses tõlkes Dr. Martin Lutheri katekismus koostatud kuues peatükis, nagu seda kristlikkudes kogudustes ja eriti armsa noorsoo seas tuleb õpetada. Ühes Lutheri küsimustega leina- ja ristimisraamatukese ning ühispalvetega tartueesti keelde pannud Joachim Rossihnius, Sangaste, Karula ja Laatre kirikhärra.

Raamatuke sisaldas 88 kvartformaadis lehekülge, millel kahes veerus paralleeltekst saksa ja tartueesti keeles.

Teine kirikukäsiraamat kandis pealkirja (ajakirjas Beiträge avaldatu järgi) *Evangelia und Episteln auff alle Sontage durchs ganze Jahr. Item: Evangelia und Episteln der fürnembsten Festen. Und: Die Historia vom Leiden und Sterben unsers HERRN und Heylandes JESU CHRISTI. In Lieffländische Estonische Sprache transferiret. Durch: JOACHIMUM ROSSINIUM, Pastoren zu Theal, Caroll und Felcke. – Gedruck zu Riga durch Gerhard Schrödern, 1632. In 4*; eestikeelses tõlkes *Evangeeliumid ja epistlid iga pühapäeva jaoks aasta läbi. Samuti tähtsamate pühade evangeeliumid ja epistlid ja meie Issanda ja Önnistegija Jeesuse Kristuse kannatamise ja surma lood. Liivimaa eesti keelde tõlkinud Joachim Rossihnius, Sangaste, Karula ja Laatre pastor*. See sisaldas 200 kvartformaadis lehekülge, saksakeelsed pealkirjad ja sissejuhatuse, tekst on tartueestikeelne.¹⁶

Huvipakkuvad on mõlema väljaande eessõnad. Autori nimekujuna figureerib Rossihnius, mis sellisena on kultuurilukku püsima jäänud, kuigi kasutatud on muidki variante. Katekismuse eessõnas kurdab autor

¹⁶ Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. A n n u s. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn, 2000, lk 63–65

talupoegade seas juurdunud ebajumalakummardamise ja ebausung majandusliku kitsikuse üle. Ta väärtustab eestikeelset katekismust, mis inimest Jumala juurde juhatab, kuid mille avaldamine tal mõnegi takistusega seotud oli. Mõlemas eessõnas tänab ta heatahtlikku patrooni, Sangaste *plenipotens*'i (täieõiguslikku omanikku), härra Heinrich Abel Ziegenmeyerit, kes aidanud raskustesse sattunud kirikut üles ehitada; evangeeliumide ja epistlite eessõnas ka rootsi õuenõunikku härra Cristoffer Ludwig Raschenit. Rossihnius tunnistab, et jumalateenimisele tuleb kasuks, kui välismaalastest kirikuõpetajad eesti keelt õpivad ja õpetavad.

Missugune oli J. Rossihniuse kirikuraamatute trükiarv ja kuivõrd ning kus need ilmumisaajal levisid, pole tänapäevani selge. Originaalväljaannete saatuse on olnud õnnetu, tänaseks on need sõdade käigus hävinud ja säilinud on vaid paar eksemplari. Eestis ainsana leiduvat J. Rossihniuse katekismuse ja epistlite koondkõidet, mille lõpus on käsikirjaline koopia ja lisana 45 proosatõlkes kirikulaulu, säilitatakse Eesti Akadeemilises Raamatukogus Tallinnas. Varem kuulus see Riia Linnaraamatukogule, kust see 1938. a. vahetati läti keelse lauluraamatu "Vademecum" (1631) vastu, kaane siseküljel on märkus *Rigischer Stadtbibliothek gehörig*.¹⁷ Selle koondkõite valguskoopia saime 2000. aastal tänu Tiiu Reimo lahkele abile akadeemilisest raamatukogust ka TÜ eesti keele õppetoolile. Oleme saanud seda võrdlevalt uustrukiga kasutada avaldatava sõnastiku koostamisel. Üks eksemplar kummastki Rossihniuse kirikukäsiraamatust leidub veel Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus¹⁸ ja üks defektne katekismuse eksemplar Läti Rahvusraamatukogus.¹⁹

Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatute esimene teadaolev tutvustus ja analüüsikatse pärineb Beiträge 1816. aasta 5. vihiku lehekülgedelt, kus väljaandja J. H. Rosenplänter avaldas rubriigis "Abhandlungen, Aufsätze u.s.w." kirjutise "Ueber zwei Bücher von Rossinius".²⁰ Riia Linnaraamatukogule kuuluvaid raamatuid sai ta kasutada tänu kindralsuperintendent dr. Sonntagile.

Rosenplänter alustab kirjutist Rossihniuse epistlite ja evangeeliumide vaatlusega ning artikli lõpus jõuab katekismuse juurde. Et nende väljaannete keele eripära lugeja jaoks paremini esile tuua, esitab ta Rossihniuse epistleid kõrvuti hilisemate tartueesti (1788) ja tallinnaeesti (1641, 1694) tõlgetega,

¹⁷ TA: F 125

¹⁸ H. S a l u, Eesti vanem kirjandus. Rooma, 1974, lk 33

¹⁹ Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. A n n u s. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn, 2000, lk 63–64

²⁰ J. H. R o s e n p l ä n t e r, Ueber zwei Bücher von Rossinius. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Fünftes Heft, Pernau, 1816, S. 13–36

J. Rossihniuse kirikumanaalid ja ülevaade nende käsitlustest

mille põhjal saab lugeja ise otsustada, kas ja kuivõrd hilisemad väljaanded keele poolest paremad on. Ühtekokku on Rosenplänter toonud lugeja ette kaheksa J. Rossihniuse epistli- või evangeeliumikatket. Rosenplänteri joonealused märkused osutavad mitmel korral Rossihinuse tõlke paremusele. Käsitluse lõpus toob ta esile Rossihniuse sõnu, mida ta pole sõnastikest leidnud. Näidetena figureerivad *Heititama* 'den Muth sinken lassen, verzweifeln, sehr erschrecken'; *Heldelikkult* 'gütig', *Hemmema* 'benetzen, befeuchten', *Höimlane* (oder *öimlane*) 'ein Verwandter', *Kaffer*, Gen *kaffri* 'der Aufseher'. Rosenplänter arvab, et see pärineb saksa sõnast *Schaffer* 'möisavalitseja', mis hiljem esineb kujul *pälekaeja* ja *pälewaatja* ning tallinna keeles on *üllewaatja*. Esitatud on veel *Kohlus* (*kooljas* od. *kooljaks*) *heitma* 'todtschlagen, tödten', *Leulendama* 'beruhigen', *Natta* 'der Splitter', *Rutsoma* 'pressen', *Wärama* (*ülle*) 'überwältigen' jt.

Katekismuse keelest toob Rosenplänter tõlkenäidetena 2. käsus leiduva *mannitsema* 'unnützlich Führen (ermahnen)'; *ammo meije tukmenni* 'Bis an unser Ende' ja küsib, missugune võiks olla *tukmenni* nominatiiv; *kaddelik* 'demütig'; *awapattane* 'sündig, offenbar sündig'; *se olli kihk sutta hä* 'es war alles sehr gut'; *kolkustama* 'anklopfen' jt.

J. H. Rosenplänteri kirjutis on oluline ka seetõttu, et siis oli veel alles evangeeliumide ja epistlite raamatu tiitelleht ja samuti katekismuse esimene leht, mis hiljem leitud raamatuil puudusid.

1.4. Taastrükk

Seejärel olid Rossihniuse kirikuraamatud üle kolmveerand sajandi kadunud ja uurijate vaateväljalt ära. Alles 1896. aastal, kui Riias peeti arheoloogide kongressi, õnnestus Nõo kirikuõpetajal Martin Lipul Riia Linnaraamatukogu teoloogiakirjanduse rubriigist leida Joachim Rossihniuse 1632. aastal trükitud epistlite ja evangeeliumide raamat ning katekismus. Samal aastal pidas ta leiust Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul ettekande.²¹ Tolleaegne seltsi esimees professor Leo Meyer mõistis Rossihniuse teoste erilist väärtust eesti kirjakeele ajaloos ja nende taastrükk (tol ajal terminiga *uustrükk*) otsutati avaldada seltsi toimetistes, nagu varem oli avaldatud Georg Mülleri jutlused.²² Leo Meyer kandis hoolt ka selle eest, et raamatuharuldused Riias Tartu ülikooli raamatukokku läkitati. Ta leidis abilised, kes kirjutasid raamatu trükkimiseks ümber. Need olid teoloogiaüliõpilased Bernhard Steinberg, Harald Põld, Johann Kõpp, Oskar Laar ja õigusteadust õppivad Lui Olesk ning Karl Baars.²³ Kolga-Jaani kirikuõpetaja Villem Reiman kirjutas väljaande tarvis põhjaliku sissejuhatus ja kandis toimetaja kohustusi. Väljaande trükkimist toetas majanduslikult Sangaste krahv Friedrich Berg ja see ilmus Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste 19. numbrina 1898. aastal.²⁴

Originaaliga võrreldes tehti mõned parandused ja muudatused. Nimelt vahetati Riias saadud koondköites raamatute järjekord: taastrükkis sai

²¹ M. L i p p, Joachim Rossinius. – Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. Jurjew (Dorpat), 1897, S. 110–115

²² Neununddreissig Estnische Predigten von G e o r g M ü l l e r aus den Jahren 1600–1606. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünfzehnter Band. Dorpat, 1891

²³ L. M e y e r, Über Joachim Rossinius und die ältesten Denkmäler estnischen Schriftthums überhaupt. Vortrag gehalten in der Jahresversammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 30. (18) Januar 1897. Leipzig, 1897

²⁴ J o a c h i m R o s s i h n i u s, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, pastor zu Klein St. Johannis, mit Unterstützung des Herrn Grafen Berg aus Schloss Sagnitz. Herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew (Dorpat), 1898

J. Rossihniuse kirikumanuaalid ja ülevaade nende käsitlustest

ettepoole katekismus ja sellele järgnes evangeeliumide ja epistlite raamat, sest katekismuse eessõna on kirjutatud 19.veebruari 1632, evangeeliumide ja epistlite eessõna aga 26.märtsil 1632. Väljaanded viidi seega valmimise ajaliselt järjekorda. Riia eksemplaril puudus evangeeliumide ja epistlite tiitelleht, mis taastrükki võeti Rosenplänteri kirjutisest. Samuti aitas Rosenplänteri kirjutis katekismuse katkises esiosas leiduva *man* silbi tõlgendamist sõnaks *manitsema*. Niisiis avaldati Riia Linnaraamatukogu eksemplari järgi mõlema kirikukäsiraamatu taastrükid (lk 1–180), samuti selles leiduvad käsikirjalised osad: *Historia vom Leyden und Sterben unsers Herren und Heylandes Jesu Christi* (selle algusosa leidis trükituna ja need täidavad lk-d 181–183, järgneb käsikirjaline osa kuni lk-ni 202), *Alte in das Südestnische übersetzte Kirchenlieder und Stücke der Agende, Formula absolvendi, Formula absolvendi aegrotum, Formula agendi cum aegro* (lk 203–273).

Taastrüki väljaandjad käsitasid kogu koondköidet XVII sajandist pärit kirjatöödena ja J. Rossihniuse nimega ühendatult, nagu oleme arvanud meiegi avaldatavat uurimust koostades. Taastrükis säilitati originaali kogu keeleline eripära, kaasa arvatud ilmsed trükivead. Õpetatud Eesti Selts ilmutas J. Rossihniuse tööde taasavaldamisega kõrget missioonitunnet, tehes huvilistele kättesaadavaks meie trükisõna ühe vanima mälestise.

1901. aastal leiti Riia Ajaloo ja Muinsuse Seltsi raamatukogust veel üks J. Rossihniuse evangeeliumide ja epistlite raamat, milles leidis Jeesuse kannatamise lugu ka trükitud kujul. Võrdlemiseks saadi see eksemplar Tartusse. Erinevused käsikirjalise ja trükitud teksti vahel osutusid sedavõrd suureks, et Õpetatud Eesti Selts otsustas selle osa toimetiste täienduspoognana (lk 183–202) uuesti trükkida ja toimetiste tellijaile välja jagada.²⁵ Avaldatavas uurimuses on lähtunud just sellest variandist.

²⁵ Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. A n n u s. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn, 2000, lk 65

1.5. Kirikukäsiraamatute senisest uuritusest

Nagu eespool mainitud, pärineb J. Rossihniuse kirikumanuaalide esmatuvustus J. H. Rosenplänterilt. D. H. Jürgenson, Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor, vaatab ühel ajal ja samas kohas (1632 Riias Gerhard Schröderi juures) trükitud Stahli ja Rossihniuse katekismust ja käsiraamatuid kui eesti keele kahe peamurde, tallinna ja tartu keele esimesi kirjalikke mälestisi, mis pakuvad võimaluse kumbagi peamurret iseloomustada.²⁶ Ta avaldab arvamust, et need dialektid olid varem üksteisele palju lähedasemad kui tema kaasajal, ja seda mitte ainult sõnavara poolest, vaid ka muutmise ja konstruktsioonide osas. Samal arvamusel oli hiljem ka F. J. Wiedemann²⁷ Oma arutluste käigus jõuab Jürgenson tõdemuseni, et olemasolev tartu keel võiks tallinna omaga üheks ühiseks eesti keeleks kokku sulada, kusjuures selles oleks tartu keele sõnavara (*mõrsja, eenkojo, mürk, wassar, tarre, kõnnelema*), mis on tema arvates paremad kui tallinnakeelsed (*pruut, eestmärk, kihwt, hamer, tubba, räkima*). Kahe kirjakeele ühinemine võiks sündida vaid siis, kui kirjanikud saaksid kasutada täielikku sõnaraamatut, mida loeksid ja mõistaksid kõik eestlased, mis peaks olema kirjutatud eesti, aga mitte vaid Viru, Järva, Saaremaa või Tartu keele tarvis.²⁸ Sellise sõnaraamatu jaoks materjalide kogumiseks tegi ta ise Õpetatud Eesti Seltsi sekretärina tõhusat tööd.²⁹

Oma teises kirjutises “Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur”

²⁶ D. H. J ü r g e n s o n, Ueber Entstehung der beiden Hauptdialekte der Esthnischen Sprache. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, Leipzig, 1840, Band I, Heft 1, S. 19–25

²⁷ F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg, 1875, S. 50

²⁸ D. H. J ü r g e n s o n, Ueber Entstehung der beiden Hauptdialekte der Esthnischen Sprache. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, Leipzig, 1840, Band I, Heft 1, S. 22 jj

²⁹ R. P õ l d m ä e, Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. – Keel ja Kirjandus 1985, nr 4, lk 228 jj

J. Rossihniuse kirikumanaalid ja ülevaade nende käsitlustest

hindab Jürgenson kõrgelt nii Stahli kui ka Rossihniuse külvitööd usutõdede levitamisel ja iseloomustab nende keelt paari tähelepanekuga: ilmselt olid nende kasutatud keelemurded tol ajal teineteisele lähedasemad kui praegu, sest Stahl kasutab sõnu ja väljendeid, mis kaasajal vaid tartu keelele omased, ja Rossihnius jälle tallinna keele väljendeid, mida tartueesti keeles enam ei tunta. Teiseks kasutavat mõlemad keelemehed germanisme, mis pole tarvitusse jäänud või on eestistunud.³⁰

Kuigi sügavama keeleanalüüsini D. H. Jürgenson ei jõua, näib, et just tema kirjutistest alates on J. Rossihniust hakatud pidama tartu kirjakeele rajajaks.

Sellele vaidleb vastu Villem Reiman, kes taastrüki tarvis koostatud 54-leheküljelises sissejuhatuses tegi põhjaneva töö J. Rossihniuse kirikumanaalide analüüsis.³¹ Esitanud ülevaate taastrüki saamisloost ja iseloomustanud olemasolevate arhivaalide alusel üksikasjaliselt J. Rossihniuse tegevust kirikuõpetajana, jõuab ta manuaali sisulise ja keelelise käsitluse juurde. Mainitagu siin kokkuvõtlikult vaid kõige olulisemat.

Villem Reimani suhtumine Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatuisse on algusest peale äärmiselt kriitiline, ta ei pea Rossihniust luterliku katekismuse ja evangeeliumide, epistlite tõlkijaks, vaid varem pastorite käes ringluses olnud enamasti põhjaeestimurdeliste käsikirjaliste materjalide kogujaks ja nende keele lõunaeestipärasustega ilustajaks, mistõttu pole põhjust teda pidada lõunaeesti kirjakeele rajajaks.³² Rossihnius avaldas kirikumanaalid pastorite, mitte rahva jaoks.³³ Reiman peab kahetsusväärseks, et Rossihnius oma kirikumanaalide avaldamisega tekitas vaevalt miljonilise rahva jaoks topeltkirjakeele. Ilma Rossihniusest oleksid Stahli tööd saanud üldkasutatavateks ka Lõuna-Eestis.³⁴ Ja niisugustest vanadest väärtusetutest raamatutest (*Scharteken*) ning kontseptidest peame meie oma kirjanduse algkuju (*Urformen*) otsima, kaebab Reiman.³⁵

Tol ajal puudus veel Lõuna-Eesti murrete võrdlev käsitus. Rossihnius sai oma teoseis rakendada vaid Tartu ümbruse kihelkondade keelejooni, kagupoolsete alade rahvakeelt ta ei tundnud. V. Reimanil on õigus, kui ta loetleb Wiedemanni grammatikas toodud Võru murdele iseloomulike tunnuste

³⁰ D. H. J ü r g e n s o n, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, Leipzig, 1843, Band I, Heft 2, S. 46–48

³¹ V. R e i m a n, Einleitung. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Neunzehnter Band. Jurjew (Dorpat) 1898, S. III–LIV

³² V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XXIV

³³ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XXXI

³⁴ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XXXVII

³⁵ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XXV

puudumist Rossihniuse tekstis ja leiab, et Adrian Verginiuse Wastses Testamendis ja lauluraamatus on iseloomulikke murdejooni palju enam.³⁶ Ilmselt tundis Rossihnius teatud määral vaid Tartu murdekeelt, mille põhjarühm oli põhjaeesti murretele õige lähedane. V. Reiman toob näiteid ka Lõuna-Eesti pastorite halvast eesti keele tundmisest, talupoegade kaebustest, et nad jutluste sisust aru ei saa, ja arvab, et selleski võib näha Rossihniuse kirikukäsiraamatute mõju.³⁷

Ülevaate lõpetab V. Reiman kirikukäsiraamatute koondkõite lõppu lisatud käsikirjaliste osade analüüsiga. Ta pakub Jeesuse kannatamisloo kirjutamisajaks ajavahemiku 1632–1656, sellele järgneva 45 käsikirjalise kirikulaulu loomisaja lõpu nihutab ta paari aasta võrra ettepoole, sidudes selle lauludes esineva väljendi “Anna meije kunninga Junckrulle rahwo” kuninganna Christine valitsusajaga 1632–1654.³⁸ Kirikulauludes ei näe V. Reiman olulisi kirjandusajaloolisi väärtusi. Võrrelnud neid H. Stahli “Hand- und Hauszbuch”i II osas 1637. aastal ilmutatud lauludega, väidab ta, et tegu on kas Stahli laulude otseste ära kirjadega või mingi allika ja eeskujuga, mida ka Stahl on kasutanud. 40 laulu kattuvad suuremal või vähemal määral Stahli omadega, viit laulu Stahli ei ole. Need võis ära kirjutaja otse varasematest allikatest üle võtta, sest eestikeelne käsikirjaline kirikulauluvara oli rikkalik ja traditsioon võis pärineda väga vanast ajast. V. Reiman leiab käsikirjaliste materjalide keeles sarnasusi Rossihniuse kirikuraamatute keelega, eriti iseloomulik on väljendi *ammo tuckmenni* ‘kuni otsani’ leidumine mõlemal pool.³⁹

Villem Reimani seisukohad löid traditsiooni, mille järgi J. Rossihniuse kirikukäsiraamatuid on tänase päevani peetud kirjanduslikult vähe väärtuslikeks ja nende keelt pole põhjalikumalt uuritud. Nimetada võib Helgi Liini kirjutist saksa tõlkelaenudest Rossihniuse keeles,⁴⁰ milles ta toob esile peamiselt neid Rossihniuse väljendeid, mis pole keelde püsima jäänud või mida me kasutame muutunud kujul: *ahnekael* ‘ahnepäits’ (üks = ülemsaksa *Geizhals*), *end üles tegema* ‘avanema, lahti tegema’ (üks *sich aufmachen*), *ette poomine* ‘eesriie’ (üks *Vorhang*), *hapnaks saama* ‘palju vaeva maksma, raskeks minema v. muutuma’ (üks *entlehen*), *põselöök* ‘kõrvakiil’ (üks *Backenstreich*), *ümber andma* ‘ümbritsema, katma’ (üks *umgeben*), *üts igalik* ‘igauks’ (üks *ein jeder*) jt. Temagi arvab, et osa Rossihniuse keeles

³⁶ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XL

³⁷ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. XLIII jj

³⁸ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. LI

³⁹ V. R e i m a n, 1898. Op. cit., S. LII

⁴⁰ H. L i i n, Saksa tõlkelaenudest J. Rossihniuse eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 1973–1974. Tallinn, 1975, lk 169–178

J. Rossihniuse kirikumanuaalid ja ülevaade nende käsitlustest

leiduvatest tõlkelaenudest pärineb varasematest käsikirjadest, mida ta kasutas.

Uku Masing on J. Rossihniuse töid vaadelnud kõrvutavalt H. Stahli omadega ning Georg Mülleri jutlustega, et tõestada, nagu kasutanuksid nad varem olemasolnud piiblitekstide tõlkeid, ennekõike Tallinna kooliõpilase Hans Susi perikoobi- ja lauluraamatu tõlget, ning iseloomustab niiviisi Susi tõlget.⁴¹ Mõne keelelise erinevuse tõttu väidab ta, et Saaremaal oli “keelet natukene “saaremaastatud” (*saama* asemel *leema*, *taganema* asemel *ära möönama*) perikoobiraamat, mille tekst on väga sarnane sellega, mille J. Rossihnius “tartustas”.⁴² Ja oma uurimuse “Somnium umbrae” 10. joonealuses viites mainib ta sõnaselgelt, et koolipoiss Hans Susi a. 1551 tehtud lauluraamatu ja perikoopide ning vist ka mõnede muude piibliosade, salmikogude ja ehk ka Lutheri katekismuse tõlge ei ole hävinud, vaid see on aluseks Joachim Rossihniuse perikoopidekogule, Heinrich Stahli “Lauluraamatule” ja “Hand- und Hauszbuchi” vastavatele osadele.⁴³ Seda seisukohta pole võimalik kontrollida enne, kui on elektroonilisel kujul olemas ja vastavalt töödeldud kõik XVII sajandi esimese poole tekstid või leitud Hans Susi tõlge.

Teatavasti oli U. Masing õige kriitiline H. Stahli tegevuse ja keele suhtes, kuid J. Rossihniuse vastu on ta heldemeelne ja oletab koguni, et Stahl on mõned sõnad oma “Hand- und Hauszbuchi” III osas (1638) üle võtnud J. Rossihniuse “tartustatud” tekstist.⁴⁴ Kui U. Masing analüüsib terminoloogia kujunemist XVII sajandil, lülitab ta vaatlusse ka J. Rossihniuse kirikukäsiraamatud.⁴⁵ Iseloomustades saksa vaimulike ja aadli vahekorda Eestis, ütleb Masing, et kogu XVII sajandil ei ole üheski pikemas kirikupalves ette nähtud eri palvet mõisnike eest, ehkki riiklikud ülemused ei jäänud mainimata, kuid “ainsaks tõeliseks erandiks on taas Rossihnius (1632), kes “tempore belli” (mis tähendab, et 30-aastase sõja kestmisel) soovib lugeda palvet, kus öeldakse: “Meije palleme sinno kahn meije moisanickode ehst, hoja nemat hä terwussen Ihust ninck Hengest, et nemat omma waldaraghwalle hä Ello kahn woisit ehnekuwa, euckusse armasta, ninck Jumala sõnna ehst hohle piddada...”⁴⁶

Arnold Kask peab J. Rossihniuse keeletarvitust murdeliselt taustalt

⁴¹ U. M a s i n g, Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat X 1964. Tallinn, 1964, lk 121–136

⁴² U. M a s i n g, 1964. Op. cit., lk 123

⁴³ U. M a s i n g, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu, 1999, lk 265

⁴⁴ U. M a s i n g, 1999. Op. cit., lk 18

⁴⁵ U. M a s i n g, Terminoloogia kujundamisest XVII sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 1973–1974. Tallinn, 1975, lk 151–168

⁴⁶ U. M a s i n g, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu, 1999, lk 38

ebaühtlaseks, sest selles leidub nii lõunaeesti kui ka põhjaeestilisi jooni.⁴⁷ Lõunaeestilistena toob ta esile inessiivi (*taiwan, lihnan*), illatiivi (*taiwate*), translatiivi (*mullas* ‘mullaks’), ainsuse 1. pöörde (*minna taha, ussu*), imperfekti ains. 3. pöörde (*wött, laus*, kuid *andis, murdis*); põhjaeestilistena mitmuse nominatiivi (*armat weljet*), mitmuse 3. pööret (*nemmat kuhlutawat, laitwat*), mineviku kesksõnu (*önnistanut, errapettetut*), käskiva kõneviisi mitmuse vorme (*lascket, söket, tulckut*) ja *da*-infinitiivi (*lohtada, läutada*). Kaasaütleva käände väljendamiseks tarvitavat ta põhjaeesti *kaas* eeskujul loodud vormi *kahn* (*welje kahn, weh kahn*), puudub vokaalharmonia. A. Kask ei pea Rossihniust heaks lõunaeesti keele tundjaks, mistõttu ta polevat suutnud seda murret ka oma teostes järjekindlalt esitada.

J. Rossihniuse kirikukäsiraamatute uurimislugu valgustab Toomas Paul.⁴⁸ Rossihniuse keeles leiduva omapärase tarindi *ammo tukmeni* ‘kuni otsani, lõpuni’ tähendust, selle struktuuri ja etümoloogiat selgitab Paul Alvre, näidates, et Rossihniuse keelepruuki kuuluv *tukka* : *tukme* on väga vana soome-ugri sõna.⁴⁹ Värske bakalaureusetöö J. Rossihniuse verbirektsioonist pärineb Maarika Keldtilt.⁵⁰

Keeleajaloolistes käsitlustes või üksikküsimuste vaatlemisel on uurijad kasutanud vana kirjakeele andmeid, sealhulgas ka J. Rossihniuse kirikukäsiraamatuid, kuid nende üksikasjalik keeleline analüüs tänini puudub. Puudub ka Rossihniuse teoste sõnavara sedelkartoteek, nagu on TÜ eesti keele õppetoolis olemas Georg Mülleti jutluste ja Heinrich Stahli kõigi teoste sõnavara sedelkartoteegid. Ometi on J. Rossihniuse kirikukäsiraamatud meie kirjakeele algusaja erakordselt kõnekad trükidokumendid, mis pakuvad infot lõunaeestimurdelise kirjasõna ajaloost, eesti kirjakeele sõnavara ja grammatika kujunemisest, sõnade esmaesinemistest trükitekstides ja paljust muust.

⁴⁷ A. K a s k, Eesti kirjakeele ajaloost I, Tartu, 1970, lk 60 jj

⁴⁸ T. P a u l, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn, 1999, lk 242–245

⁴⁹ P. A l v r e, Mõnda Joachim Rossihniuse keelekasutuse eripärast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47, Tallinn, 2002, lk 39–45

⁵⁰ M. K e l d t, Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatute verbirektsioonist. Bakalaureusetöö. Tartu, 2001. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis